

MORALNI INDIVIDUALIZAM I OBRAZOVANJE

Slobodan Sadžakov

Pedagoški fakultet Sombor, Univerzitet u Novom Sadu,
Podgorička 4, 25000 Sombor, Srbija
slobodansadzakov@yahoo.com

Primljen: 7. 8. 2021.
Prihvaćen: 26. 2. 2022.

U radu se razmatraju neki aspekti moralne individualnosti, posebno u kontekstu analize njene civilizacijske vrijednosti, kao i (potencijalne) uloge u kontekstu moderne društvenosti. Dio rada posvećen je analizi aktualnog obrazovnog sustava (s naglaskom na njegov univerzitetski segment), odnosno utjecaju koji on ima na izgradnju moralnog identiteta.

Ključne riječi: moralna individualnost, moral, etika, univerzitet, obrazovanje

1.

Proces individualizacije (lat. *individuus* – nedjeljiv) predstavlja jedan od najznačajnijih civilizacijskih procesa.¹ U određenom smislu, on se može tumačiti i kao *causa finnalis* svjetske povijesti. Riječ je, na hegelovski način iskazano, o okosnici procesa »napredovanja u svijesti o slobodi«, odnosno o širenju horizonata humaniteta. Fenomen individualnosti se, dakle, nalazi u središtu moderne društvenosti i predstavlja jedan od ključnih momenata zasnivanja praktičkog života (pravo,

---

¹ U ovom radu korišteni su, kao polazište, određeni uvidi koji su objavljeni u sljedećim knjigama i člancima: S.Sadžakov, *Novozavetni moral*, S. Sadžakov/M. Šumonja, *Filozofija obrazovanja*, M. Antolović/S. Sadžakov, *Sekularizacija i moral*, S. Sadžakov/M. Antolović, *Univerzitet i sablasti tržišta – neoliberalizam, »Bolonjska reforma« i perspektive humanističkih disciplina*. U navedenim radovima, koji se kao kompletne reference nalaze u popisu literature, opširnije smo se bavili nekim problemima morala i obrazovanja, dok smo u ovom tekstu nastojali »sučeliti« ta dva fenomena, propitujući njihovu »unutrašnju vezu«.

moral, politika, ekonomija). Načelno gledano, smisao procesa individualizacije ogleda se u oslobađanju pojedinca od dominantnog utjecaja kolektivističkih obrazaca djelovanja (plemenskih, patrijarhalnih, vjerskih, državnih itd.). Tek je suštinskom relativizacijom spomenutih obrazaca mogao biti stvoren koncept društvenosti koji je, na značajniji način, otvorio mogućnosti da ljudi samostalno (na osnovu svojih prava, procjena i izbora) kreiraju život u svim njegovim bitnim segmentima. Moderni građanski svijet donio je, dakle, postavku o priznatosti svake osobe (ličnosti) kao kompetentne da slobodno odlučuje i upravlja svojim životom (što je etablirano kroz brojne pravne, ekonomske, političke i moralne norme). U ovom kontekstu, podsjetimo da je novovjekovni proces razvoja individualnosti podrazumijevao permanentno uklanjanje tradicionalnih feudalnih formi života (staleških, patrijarhalno-običajnih, vjerskih) koje su onemogućavale radikalniji razmah u pravcu shvaćanja pojedinca kao individue (ličnosti):

»Rezultat spomenutog slamanja ogledao se u progresivnom razvoju različitih formi ekonomske, političke, pravne i moralne slobode. Sve navedene forme predstavljaju pretpostavku raznovrsnog sudjelovanja pojedinca u modernom društvenom životu. U ekonomskom smislu, individuum je vlasnik vlastite radne snage (ne više rob ili kmet), u političkom smislu on je politički subjekt (pravo glasa, političkog udruživanja), u pravnom smislu pravna osoba, dok u moralnom smislu ima status moralnog subjekta (pravo da slobodno formira i iskazuje svoja moralna uvjerenja, moralne izbore itd.). Navedene mogućnosti prodirale su postepeno kao rezultat borbe za proširenje polja ljudske slobode.« (Sadžakov i Šumonja, 2018, 80)

Međutim, pokazalo se da individualnost (i njoj pripadna ideja slobodnog izbora) kao osnova modernog života predstavlja fenomen koji podrazumijeva i brojne ambivalentnosti. Naime, ovaj fenomen immanentno sadrži mogućnost iskazivanja u raznim misaonim i djelatnim pravcima, na osnovu čega individualnost može zadobiti najrazličitije konkretne životne forme. Jedna od njih je svakako i *neobaveznost*, odnosno svojevrсни hir u pogledu raznovrsnih životnih izbora (fluidna crta individualnosti). Na tom tragu, individualnost, u svojim konkretnim manifestacijama pored ostalog može voditi i raznim oblicima »zaborava« općih interesa, odnosno »asocijalnom individualizmu«, konformizmu, egoizmu, narcizmu, otuđenju itd. Sve to predstavlja važan segment izražavanja ovog fenomena (koji utječe, u svojim posredovanjima, na

kvalitetu moderne društvenosti) te, razumljivo, donosi i potrebu kritičkog preispitivanja.

Potrebno je također naglasiti i to da fenomen individualnosti predstavlja procesualnu kategoriju, a nikako nešto statično i dovršeno. Društvim riječima, na djelu je neprestano proširenje mogućnosti razvijanja misaonog i djelatnog polja ovog fenomena. No, evidentno je da su prisutni i različiti mehanizmi koji donose opasnosti njegova sužavanja. To, pored ostalog, stvara i potrebu zaštite i proširivanja ljudskih prava na kojima je individualnost i zasnovana. Očuvanje i razvijanje stajališta individualnosti kao temeljne vrijednosti modernog građanskog svijeta predstavlja između ostalog i zadatak obrazovnog sustava, što je pitanje koje će biti tematizirano u nastavku rada.

2.

Individualnost u svojem moralnom aspektu predstavlja značajan dio stvarnosti izražavanja modernoga čovjeka. Od svojih početaka, od momenta rađanja moralnog fenomena, moralnost je neodvojiva od fenomena *individualnosti*, odnosno od mogućnosti da čovjek na samostalan način odredi svoje postupke i bude kreator odlučivanja (Hellsten, 1997). To se događa na osnovu stava moralne samosvjesti i moralnih uvjerenja pojedinca kao *moralne ličnosti*, što predstavlja ujedno i važnu formu individualnosti. Bez individualnosti ne može biti moralnosti ili, drugim riječima, moralnost je sama po sebi individualnost u jednom svom obliku. Moralna individualizacija, kao integralni dio općeg procesa individualizacije, podrazumijeva načelnu priznatost prava pojedinačne moralne namjere, moralnog uvjerenja, moralnog izbora, savjesti, itd., odnosno uvaženost mogućnosti *moralnog samorukovodstva*. Podsetimo da, povijesno gledano, moralna individualnost nastaje prije svega kao odmak od stajališta običajnosti, odnosno kolektivizma zasnovanog na upražnjavanju ustaljenih pravila koja su legitimirana tradicijom. Običaji su predstavljali formu regulacije ljudskog ponašanja koja je bila tipična za predmoderna društva i uključivala je norme koje su regulirale veliki dio društvenog života. U razlici u odnosu na uniformnost običaja (društveni obrazac ponašanja koji je isti za sve), čija se snaga i legitimnost zasnivala na tradiciji, moralno djelovanje podrazumijeva suštinsku mogućnost individualnog izbora, odnosno značaj-

no veću slobodu u odnosu na krute kolektivističke obrasce življenja (Sadžakov i Šumonja, 2018, 104–105). Moralnost kao fenomen nastaje, dakle, kao impuls preispitivanja postojećih praktičkih merituma i na taj način nužno sadrži kritički moment. Upravo je taj moment mogućnosti *izdvajanja* i *preispitivanja* u brojnim slučajevima donosio prekid s inercijom ustaljenih društvenih normi i zasnivao nove forme slobode. Za razliku od običaja koji su od pojedinca zahtijevali »jednostavnu reprodukciju« *važećih mjerila ponašanja i bili zasnovani na formalizmu, moralno stajalište težište stavlja na unutrašnjost pojedinca, na njegovu refleksiju, savjest i uvjerenja kao temelje djelovanja, odnosno izvornije instance zasnivanja društvenosti od one koja je bila oličena u pozivanju na tradiciju. Drugim riječima, moralno stajalište otvara mogućnost nadilaženja samorazumljive »stopljenosti« *pojedinca s postojećim društvenim okvirom (koji, pored ostalog, može biti i anakron, neslobodan, nepravedan).**

Podsjetimo ovdje u kratkim crtama na dvije važne historijske točke sukoba običajnosti i moralnosti. Riječ je najprije o Sokratu i njegovom načinu mišljenja koji je i doveo do stvaranja *rudimentarnog oblika moralne svijesti*. Suština se ogledala u Sokratovom nastojanju da na refleksivan (pojmovni) način preispita ustaljene forme tadašnjeg običajnosnog života u Ateni. Ovaj antički mislitelj osporio je na radikalnan način inerciju običaja (tradicije) smatrajući da samorazumljivost njihova važenja ne može predstavljati zadovoljavajući kriterij društvenog života. Jednom riječju, sa Sokratom se moralna svijest konstituira kao opreka običajnosno-kolektivističkim obrascima življenja i to na način potenciranja refleksije (pojma) kao »instrumenta« *preispitivanja stvarnosti (vrijednosti koje je konstituiraju). Riječ je o zastupanju stava da moralna samosvijest predstavlja ključnu mogućnost da se uvjerenja i izbori odrede na samostalan način (razumom), a ne po ustaljenosti uhdanog načina života. Već na samom početku rađanja moralnog fenomena iskazani su, dakle, suštinski elementi toga stajališta koji su predstavljali prolegomenu svih kasnijih utemeljenja moralnosti (Antolović i Sadžakov, 2015, 65). Također, sa Sokratom obrazovanje je tematizirano kao vid traganja za istinom (kao osnovom dobrog i sretnog života) u cilju moralnog usavršavanja pojedinaca. Drugim riječima, kao temeljna crta (moralnog) obrazovanja shvaćena je upravo njegova usmjerenost ka razvoju autonomije ličnosti (Antolović i Sadžakov, 2015, 65).*

Nakon antičkog razdoblja, u religijskoj sferi s pojavom Krista događa se novi sukob običajnosnog i moralnog stajališta. Kao što se Sokrat suprotstavio principima atenske običajnosti, na vrlo sličan način Krist se suprostavlja židovskoj običajnosti (posebno njenim pravovjernim zastupnicima u liku farizeja), iznoseći stav da je u okviru nje vjera temeljno ponižena i pretvorena u formalizam obreda i običaja, pa i u trgovinu (Sadžakov, 2006, 103–123). Krist je istupao, kako navodi Novi zavjet, s kritikom da su Židovi, formalizujući vjeru zaboravili na boga, poštujući ga »na usnama«, ali ne i »u srcu«:

»Njegovo učenje se, s jedne strane, formira u razlici spram neduhovnog formalizma farizeja (kao nositelja židovske običajnosti), a s druge u razlici spram svjetovne moći rimske vlasti. Kristova poruka donosi stav da se bistvenost, istinski život i moralnost nalaze s onu stranu koordinata židovskog običajnog formalizma i državne moći Rima.« (Antolović i Sadžakov, 2015, 65)

Kristovo učenje donijelo je, dakle, sada u religijskoj sferi, novi pokušaj obnove važnih segmenata moralne individualnosti i to, prije svega, kroz jačanje stajališta moralnog uvjerenja i savjesti (na tom tragu je i Pavlovo učenje). Krist se obraća »srcu«, odnosno ljudskoj unutrašnjosti, pri tom obećavajući individualizirano spasenje kao nagradu za moralan život (kroz izvršavanje božanskih zapovijedi). Lako je uočiti da je ovaj tip nagovora na moralnu individualnost, posredovan kroz religijsku sferu, na fundamentalan način utemeljen preko određenja boga kao moralnog apsoluta i proklamiranog smisla života. U tome je i osnovna razlika u odnosu na Sokratovo shvaćanje moralne individualnosti. Naime, sadržaj Novog zavjeta svjedoči o tome kako se pitanje moralne individualizacije iz filozofskog medija (antičke koncepcije) »premjestilo« u sferu religijskog učenja, odnosno iz medija epistemičnosti ka mediju »duševnosti« u kojem se tražilo uporište za orijentire moralnosti i istinskog života (Sadžakov, 2006, 17). Moralno samoudublivanje je, prema Kristovom učenju, kao svoj rezultat trebalo imati okretanje čovjeka i njegova djelovanja ka bogu, odnosno ka nalaženju boga u ljudskom »srcu« (uvjerenju). Na toj osnovi razvija se i novozavjetno učenje o ljubavi (Sadžakov, 2006, 165–177).

I nakon Kristova doba razvijanje principa moralnog individualizma imalo je kao svoj opozit razne forme običaja i kolektivizma, odnosno tradirane obrasce društvenosti koji su sputavali razmah individual-

nosti kao moći samostalnog odlučivanja pojedinca. Podsjetimo i na to da je kasniji tok kršćanstva praćen postepenom institucionalizacijom crkve koja, kao što je poznato, postaje važnim dijelom društvene stvarnosti Srednjeg vijeka, ujedno i segment moralne legitimacije feudalnog društva. Sve to donijelo je i veliku upletenost religijskih zajednica u svjetovnu borbu za moć. To razdoblje kršćanstva završava u ispraznosti formalizma (slično kao što je to bio slučaj ranije u okviru židovske običajnosti) i pokazuje da se od početne potrage za individualnošću opet, u velikoj mjeri, došlo na poziciju običajnosnih matrica života te tako na bitan način suspendiralo autentično moralno stajalište:

»Finale toga procesa, kada je riječ o katoličanstvu, predstavljala je trgovina indulgencijama, kao krajnje neduhovna praksa koja je potirala moralno unutarne iskustvo i odgovornost. Reformacija se zato javlja kao veliki pokušaj da se stvar vrati na početak, između ostalog i kroz namjeru da se obnovi moralni individualizam, što je imalo brojne posljedice na tadašnju društvenost...« (Antolović i Sadžakov, 2015, 66)

Nakon toga, novovjekovno razdoblje donosi obnovu težnje ka razvoju individualnosti, odnosno namjeru emancipacije od tadašnjih tipova kolektivismu (apsolutna monarhija, crkveni uticaj, običaji itd.). Riječ je bila o nastojanju da se, u skladu s interesima i mogućnostima toga vremena, ojača individualistička pozicija kroz zahtjeve za većim slobodama u ekonomskom, znanstvenom, pravnom itd., smislu. Jedan od refleksivnih izraza tih težnji predstavljala je, među ostalima, i Lockeova filozofija, a nakon nje i Rousseauova i Kantova.

3.

Danas je stajalište moderne individualnosti, kao rezultat brojnih i kompleksnih povijesnih posredovanja, zasnovano na suštinskoj mogućnosti da pojedinci, u najvećoj mjeri, mogu na slobodan način i u relativno širokom opsegu kreirati vlastiti život (svjetonazor, uvjerenja, izbore itd.). Na toj mogućnosti zasnovana je i sloboda modernog moralnog djelovanja. To donosi i različitost moralnih uvjerenja i vrijednosti za koje se pojedinci opredjeljuju, odnosno pluralizam moralnih stajališta (što uključuje različite, često i međusobno suprotstavljene, stavove u pogledu brojnih pitanja društvenosti).

No, bez obzira na potencijale individualnosti, u okviru moderne društvenosti na djelu je postojanje čitavog niza, često i izrazito kompleksnih napetosti na relaciji individualnost–kolektivizam koje na brojne načine zamaćuju spomenute potencijale. Riječ je, naime, o raznim vidovima neutraliziranja kapaciteta individualnosti koji onemogućuju da pojedinac bude »čovjek za sebe«, odnosno kompetentna i zrela individua. Ovakva nastojanja razrađena su vrlo često na sustavan i ideološki način u skladu s određenim, prije svega političkim i ekonomskim interesima. *In praxi*, fenomenologija navedenog odnosi se na razne vidove obezličavanja, abulije (nesposobnosti odlučivanja), indoktrinacije, totalitarističkih tendencija (uključujući i fenomen autoritarnosti), konformizma, formiranja koncepata obrazovanja itd.

U ovom kontekstu od značaja je podsjetiti na shvaćanja prosvjetiteljskih mislilja o individualizmu koja su na značajan način doprinijela rušenju feudalnog poretka. Ta shvaćanja obilježavalo je povjerenje u pogledu potencijala *razumskog subjekta* (koji su, kako je smatrano, bili onemogućeni mehanizmima feudalizma kao epohalnog sistema društvenosti). Riječ je, pored ostalog, i o svojevrsnom optimizmu u pogledu oslobađanja ljudskih potencijala u moralnom, političkom, znanstvenom itd., smislu. Prosvjetitelji su, kao što je poznato, smatrali da bi progresivno razvijanje individualnosti, zasnovano na osnaživanju moći razuma, trebalo biti na različite načine usmjereno na ono *opće*, odnosno na sudjelovanje, kreiranje i nadzor u pogledu svega onoga što strukturno i omogućuje individualnost (recimo, aktivno sudjelovanje u osmišljavanju političke i moralne zajednice). Riječ je, između ostalog, i o uvjerenju da *ratio* vodi k adekvatnoj spoznaji istine, kao i ustrojstvu pravednijih i slobodnijih ljudskih odnosa u okviru čega je čovjek shvaćen kao kreator vlastitoga svijeta na način promišljenog (kompetentnog) participiranja u javnom životu. Mnogo od onoga što su prosvjetitelji zastupali ostalo je, čini se, u određenoj mjeri nerealizirano. Takvo stanje ima svoje brojne posljedice:

»Sve veća sumnja u ljudsku autonomiju i razum stvorila je moralnu konfuziju u kojoj je čovjek ostao bez vodstva, bilo objavljenja, bilo razuma. Rezultat je prihvaćanje relativističke pozicije koja pretpostavlja da su vrijednosni sudovi i etičke norme isključivo stvar ukusa ili slučajne naklonosti i da na tom području nije moguće donijeti objektivno valjan sud. Ali budući da čovjek ne može živjeti bez vrijednosti i normi, taj ga je relativizam učinio lakom žrtvom iracionalnih vrijednosnih sistema (...) Zahtijevi države, zanos

za magične osobine moćnih vođa, snažni strojevi i materijalni uspjeh postali su izvor njegovih normi i vrijednosnih sudova.« (Fromm, 1984, 15)

Iako se moderni život odvija na osnovama slobode izbora, postavlja se pitanje što je s određenim formama sužavanja moderne slobode, odnosno njenom jednodimenzionalnošću:

»Tako nastaje model jednodimenzionalne misli i ponašanja u kojem su odbijene, ili reducirane na određenja univerzuma postojećeg, one ideje, aspiracije i objektivne mogućnosti koje, po svom sadržaju, transcendiraju postojeći svijet rasuđivanja i akcije. One su redefinirane racionalitetom danog sistema i njegovog kvantitativnog rasta.« (Marcuse, 1989, 30)

Čovjek je, da parafraziramo Marxa, slobodan samo kada može izabirati, a da bi izabrao on mora znati što su alternative. U pogledu aktualne situacije na ovo bi se moglo odgovoriti da moderni čovjek nesumnjivo ima mogućnosti saznati što su alternative. Međutim, također je evidentno i da su na djelu brojni ideološki mehanizmi »prepariranja« ljudi koji vode sistematskom sužavanju horizonata promišljanja alternativa, a ujedno i poništavanju potencijala individualnosti (u okviru toga i potencijala moralne individualnosti). Kao jedan od primjera za to može se uzeti i aktualni sustav obrazovanja. Obrazovanje je uvijek na presudan način ideološki obojeno, odnosno zasnovano na određenom shvaćanju vrijednosti, ideala, značaja i funkcije znanja, čovjeka (njegove biti i potreba) i moralnosti:

»Svaki obrazovni sustav ima neki moralni cilj koji pokušava postići i koji prožima njegov nastavni program. Sustav želi proizvesti izvjesnu vrstu ljudskog bića. Ta namjera je više ili manje izričita, manje ili više ishod promišljanja; ali čak i neutralni predmeti, kao što su čitanje i pisanje i aritmetika, zauzimaju svoje mjesto u nekoj viziji obrazovane osobe. U nekim državama cilj je bio bogobojažljiva, u nekima ratoborna, u nekima trudoljubiva osoba. Uvijek značajan je politički režim kojem su potrebni građani prilagođeni njegovom temeljnom načelu.« (Bloom, 1990, 26)

Ovdje je potrebno spomenuti i fenomen indoktrinacije kao izraz »kognitivnog imperijalizma«:

»Indoktrinacija nalikuje obrazovanju jer su u pitanju oblici podučavanja, ali razlikuje se po tome što je njen cilj 'ugraditi' neko vjerovanje, ideju, uvjerenje i slično, za koje se zna da su pogrešni, za koje ne postoje dokazi i slično, dok obrazovanje kao glavni cilj ipak treba imati neko znanje, vještinu ili obuku (...) Za indoktrinaciju je tipično da propagira samo jednu stranu nekog

problema, teorije, ideje itd., i da neku drugu shvaća ne samo kao pogrešnu, nego kao zlu, nemoralnu i štetnu.« (Škorić, 2019, 85)

Dodajmo i to da

»... indoktrinacija postoji kada se na neetički način utječe na podučavanje ili učenje, odnosno kada je na djelu infiltriranje pojmova, stavova, vjerovanja i teorija u individue zaobilaženjem slobodnog i kritičkog mišljenja: jedan od glavnih razloga zbog kojih je ona loša je taj što sprječava moralni rast, odnosno što predstavlja moralni ne-rast.« (Škorić, 2019, 91)

Tema moderne indoktrinacije je, pored ostalog, važna i u kontekstu onemogućavanja kapaciteta za samostalno razmišljanje i stvaranja istinski obrazovanih i kompetentnih građana (Sadžakov i Antolović, 2021, 144–145). Smatramo da se posljedice sustavnog, ideološko-indoktrinirajućeg uskraćivanja šireg opsega informiranosti i znanja (posebno onog koje se tiče humanističkog naslijeđa) ogledaju u oblikovanju »prepariranog« (prilagođenog vladajućem sustavu interesa i vrijednosti), a ne nužno u pogledu raznovrsnog odlučivanja kompetentnog pojedinca. Čini se da sve to ujedno donosi i uskraćivanje mogućnosti širenja moralnih horizonata, odnosno potencijala usmerenih ka humanizaciji ljudskih odnosa i ustrojstva društvenosti (Sadžakov i Antolović, 2021, 145). Kako bismo ilustrirali negativnu ulogu indoktrinacije podsjetimo samo na primjer obrazovanja u fašističkom poretku, odnosno indoktriniranja koje se vršilo kroz interpretaciju historije, uzdizanje kulta vođe, preuveličavanje »nacionalnih vrijednosti«, skrivanje i odbacivanje »neugodnih« činjenica, neutraliziranje onoga što se smatra humanističkim naslijeđem čovječanstva (znanstvena dostignuća, umjetnost) itd. Poslije takvog mentalnog *drila*, odnosno ideološke i dehumanizirane dresure, osnovano se postavlja pitanje kakve je moralne horizonte mogao imati čovjek koji je kroz sve to prošao. Odgovor je, nažalost, dobro poznat.

Kada je riječ o aktualnom trenutku moglo bi se reći da, upravo zbog ranije spomenute ideološki nametnute jednodimenzionalnosti mišljenja i djelovanja, uglavnom vlada samorazumljivost u pogledu važnija vladajućeg koncepta obrazovanja:

»Najuspješnija tiranija nije ona koja koristi silu da omogući jedoobraznost, nego ona koja uklanja svijest o drugim mogućnostima, koja održivost drugih puteva čini naizgled nezamislivom, koja uklanja i osjećaj o postojanju vanjskog svijeta...« (Bloom, 1990, 275)

Na djelu je poticanje uvjerenja da je upravo takav koncept jedini ispravan te da se zato niti ne mora značajnije preispitivati (osim u svrhu unaprjeđenja njegove »efikasnosti«) (Sadžakov i Antolović, 2021, 126–127). Kada je riječ o konceptu obrazovanja tipičnom za kapitalistički sustav društvenosti, podsjetimo još jednom na to da znanje (i sve ono što se posreduje pod tim nazivom) na razne posredne ili neposredne načine formira čovjeka, uključujući u to i utjecaj na stvaranje njegovih spoznajnih i moralnih kompetencija. Ta kompetentnost se danas svodi uglavnom na »stjecanje vještina« i uporabu razuma u njegovoj pragmatično-kalkulativnoj dimenziji (usmjerenost ka »samorazumljivim« težnjama uklapanja u kapitalistički formirano tržište), dok je ustrojstvo obrazovanja takvo da potencira »razdrobljenost« znanstvenih disciplina i ostavlja dojam njihove međusobne nepovezanosti. To u značajnoj mjeri vodi umanjivanju mogućnosti sagledavanja cjeline i kritičkog razmatranja stanja svijeta u kojemu se živi (Sadžakov i Antolović, 2021, 155). Na mnogo načina čini se da je napušteno i humanističko stajalište da opće obrazovanje predstavlja nešto što, pored ostalog, donosi prosvijećenost i moralnu dobrobit za društvo. Na djelu je koncept koji zastupa stav da škola/univerzitet postoji kako bi pojedince »pripremila za posao«, dok je znanje shvaćeno kao roba na tržištu. Njegova vrijednost se prvenstveno sagledava naspram primjenjivosti i upotrebljivosti na spomenutom tržištu. U takvom koordinatnom sustavu društvenosti, vrhovna mjera stvari je, naravno, profit (Sadžakov i Antolović, 2021, 155). Nasuprot ovakvom konceptu, Liessmann je naglasio »tradicionalnu ideju o znanju kao logički ustrojenom i cjelovitom poretku čovjekovih stavova o njegovom mjestu u svijetu« (Sadžakov i Šumonja, 2018, 76). Takav koncept, kako smatra ovaj autor, podrazumijeva širinu obrazovanja i kritičku dimenziju mišljenja kao uvjete formiranja ozbiljno promišljenih stavova prema brojnim fenomenima koji nas okružuju (nacionalizam, fašizam, socijalna nepravda, siromaštvo, korupcija, nepotizam, ekološki problemi, sustav obrazovanja, problemi seksualnih manjina...). Širenje misaonih horizonata, u koje treba ubrojati i one koji su moralnog tipa, predstavlja ujedno i uvjet nastanka kompetentnog građanina koji može na kvalificirani način sudjelovati u pogledu političke borbe, usmjerene ka zaštiti i proširivanju moderne slobode (ljudskih prava). Neobrazovani, neinformirani i nezainteresirani građani nesumnjivo su pogodni za formiranje poslušničkog život-

nog stava (autoritarnost) i pozitivističke svijesti (Sadžakov i Antolović, 2021, 155–156). Tome nasuprot nalazi se ono što bi se moglo nazvati slobodarskim i demokratskim usmjerenjem. Ono neizostavno podrazumijeva poznavanje alternativa koje potencijalno mogu voditi slobodnijem i pravednijem ustrojstvu društva, uključujući tu i na humanističkim vrijednostima izgrađen moralni identitet i senzibilitet (suštinski različit u odnosu na fenomen autoritarnosti kao primjer faktičkog poništavanja individualnosti). U ovom kontekstu podsjetimo da je Dewey isticao kako obrazovanje, koje je zasnovano na autoritarnosti, vodi poticanju poslušnosti, pasivnosti i konformizma kod učenika i studenata (Sadžakov i Šumonja, 2018, 64). U pogledu moralne sfere važnu formu pozitivizacije ljudske svijesti (oličenu u poslušnom potvrđivanju i reprodukciji vladajućih »aršina«), predstavlja bespogovorno pristajanje uz konvencionalni tip morala:

»Pozitivni moral je prevladavajući moral u društvu i izražen je u društvenom javnom mnijenju, njegovim zakonima i životima njegovih članova. Kritički moral je skup moralnih principa, pravila i vrijednosti, zajedno s razmišljanjem koje stoji iza njih, koje pojedinac može prihvatiti, ne samo da bi živio po njemu nego i da bi ga primijenio u kritičkom rasuđivanju o moralu bilo koje društva, uključujući i vlastito.« (Primorac, 2007, 120)

4.

Obrazovanje i odgoj podrazumijevaju proces kultiviranja ljudske volje, odnosno transformaciju čovjeka od »prirodnog bića« u »opće biće«, odnosno biće zajednice. Riječ je o dugotrajnom i kompleksnom procesu, koji uključuje i moralni aspekt. Kao što je poznato, moralni identitet se konstituira na različite načine, kroz obiteljsku sferu, višestran utjecaj društvenih grupa, sustav obrazovanja itd. Kada je riječ o posljednje navedenom, podsjetimo da pojedinac u obrazovnim institucijama provodi značajan dio svoga vremena, da se u njima formira kako u smislu stjecanja znanja tako i u pogledu različitih oblika socijalizacije (uključujući i utjecaj na psihološku i karakternu dimenziju koja se nalazi u važnoj kontekstualnoj povezanosti s izgradnjom moralnog identiteta). Zato je od važnosti razmotriti bitne segmente toga procesa, odnosno postaviti pitanje o tome o kakvom se utjecaju i posljedicama radi (kakvi su ishodi u pogledu obrazovanosti modernih pojedinaca, uključujući i

stanje njihove moralne individualnosti ili, šire gledano, kritičkih moći). Za značajan broj modernih ljudi važan segment obrazovanja odvija se i kroz univerzitetski format tog procesa te ćemo ovdje pažnju posvetiti nekim aspektima tog tipa obrazovanja. To se, između ostalog, čini vrlo važnim pitanjem upravo u kontekstu kvalitete društvenosti, posebno ako se u vidu ima utjecaj univerziteta na stvaranje ljudi koji se smatraju obrazovanima i koji, nakon stjecanja diploma, zauzimaju značajne pozicije i donose brojne odluke kreirajući tako stvarnost nekog društva. Danas smo svjedoci velikih promjena koje određuju način funkcioniranja univerziteta te je u tom kontekstu od važnosti postaviti pitanje o tome kakav je odnos znanja i moralnosti te na koji način univerzitetsko obrazovanje utječe na kompetentnost u pogledu sudjelovanja pojedinaca u javnom životu i stvaranju moralne zajednice.

U tom kontekstu treba prvenstveno spomenuti aktualna odstupanja od tradicionalnog univerzitetskog usmjerenja koje je donijela »Bolonjska reforma«. Njene posljedice su brojne, a jednu od njih, kako Dimić ističe, čini i to da prosvjetiteljski ideal znanja koje »ujedno i obrazuje, oblikuje ljudsku dušu, njen karakter, moral i volju, sve manje obvezuje« (Dimić, 2013, 19). Umanjena je znatno i »nekadašnja, tipično humboldtowska, nada da će se kultura i duhovni život nacije koncentrirati na univerzitetu, odnosno da će univerzitet postati središnjim mjestom zasnivanja emancipirane zajednice« (Sadžakov i Antolović, 2021, 123). Zbog toga bi se moglo utvrditi da univerzitet danas proizvodi prvenstveno »tehničare znanja« (one koji mogu korespondirati zahtjevima tržišta), a da su »stari ideali«, oni koji su čuvali i razvijali humanističko naslijeđe, u dobroj mjeri odgurnuti u stranu:

»Što danas studentu koji želi studiranjem steći svoje mjesto u društvu, ugodan i lagodan život, uopće znači izvorni prosvjetiteljski karakter ideje univerziteta, tj. emancipatorska uloga znanja?« (Dimić, 2013, 9)

Takva vrsta redukcije nesumnjivo se odražava na cjelinu života, uključujući i moralni identitet pojedinaca, te je dojam da sustav univerzitetskog obrazovanja u pravilu vodi ka stvaranju »prepariranih« i korporativno oblikovanih pojedinaca. Pored ostalog, imajući u vidu profitabilnost kao vrhovni rezon kapitalističkog sustava, obrazovanje postaje sve manje dostupno brojnim socijalnim slojevima što također ima svoje ozbiljne posljedice:

»Humanisti ističu da je u demokraciji neophodno oslanjati se na u potpunosti informirano građanstvo kao glavni izvor moći i donošenja odluka, tako da prilika ili šansa za obrazovanje mora biti dostupna svim pripadnicima društva.« (Škorić, 2019, 33)

Upravo zbog navedenog stanja, kritičko preispitivanje neophodno je i od velikoga značaja, koliko god ono danas bilo marginalizirano i amortizirano. Jedan od važnih momenata spomenutog preispitivanja svakako bi trebao biti usmjeren k osvetljavanju kritičkoga potencijala moralnosti, kao i k analizi kontekstualne povezanosti morala i obrazovnog sustava. Smatramo da je moralni identitet (njegova izgradnja, kvaliteta i načini iskazivanja) oskudan bez usvajanja humanističkog naslijeđa i usmjerenosti ka vrijednostima slobode i pravde. To također otvara i pitanje o tome omogućuje li ili uskraćuje određeni obrazovni sustav mogućnost upoznavanja s problemima koji tište jedno društvo i čovječanstvo u cjelini, a mnogo njih nesumnjivo sadrži i moralnu dimenziju (pitanja ekologije, korupcije, ljudskih prava, nepotizma, solidarnosti, raznih oblika diskriminacije, moderne demokracije itd). Kada je riječ o demokraciji, kao jednoj od okosnica modernog života, navodimo sljedeće mišljenje:

»Humanistička eupraksofija zanima se za dobrobit čovječanstva u cjelini i središnje pitanje tiče se demokracije, s obzirom na to da jednu od najvažnijih odlika humanizma čini njegov naglasak na slobodi – dobro društvo mora težiti maksimalnom povećanju slobode izbora i autonomije pojedinca kao osnovne vrijednosti. Kada je riječ o adekvatnim dimenzijama slobode, za liberalno-demokratske humaniste na prvom mjestu je sloboda mišljenja i savjesti – filozofska, religijska, intelektualna, znanstvena, politička i moralna. To uključuje slobodu govora, slobodu tiska, slobodu formiranja volonterskih udruženja i težnju životnom stilu po želji pojedinca, sve dok se time ne ugrožava ili ograničava sloboda drugih. Konkretno, to znači da pravedno društvo mora prepoznavati pun spektar građanskih sloboda i treba težiti eliminaciji svih oblika diskriminacije i davanju jednakih prava svim građanima.« (Škorić, 2019, 33)

Moralna kompetentnost, pored ostalog, podrazumijeva sposobnost da pojedinac uvidi postojanje određenih problema i dilema, shvati njihov značaj i sudjeluje u njihovom rješavanju. Tako shvaćena moralna nastojenost, oslonjena na humanističke vrijednosti (a ne na destruktivne koncepte ili »profitabilne projekte«), predstavlja jedan od preduvjeta napretka društva. Riječ je, naime, o orijentaciji koja nadilazi dominantno rasprostranjenu statuiranost pojedinaca kao nužno »adaptiranih«

postojećem (koje potvrđuju na bespogovorani način, nastojeći samo u njega se uklopiti pa ma kako ono bilo iracionalno, nepravedno i destruktivno). U tom pogledu moglo bi se dodati da konformizam i neznanje (ili pak oskudno znanje) predstavljaju utabane putove potiranja individualnosti (čiji je razvoj kroz povijest bio ujedno i jamac razvoja društva). Smatramo da deklarativno postavljena individualnost koja na pozitivistički način samo potvrđuje aktualni sustav (koji obiluje anomalijama), urušava kapacitete individualnosti i završava u ispraznosti te da se radi, kako Sloterdijk smatra, o »potrošenom individualizmu«. Ono moralno mora biti iskazano na način individualno formiranog stava, ali se kvaliteta toga stava (i nečijeg moralnog identiteta i djelovanja uopće) mjeri upravo u svjetlu vrijednosti koje individua zastupa. Dodatnu opasnost predstavlja mogućnost da individua podlegne pritisku kolektivističkih matrica mišljenja i djelovanja te u tom smislu značajno devalvira potencijale individualnosti.

Spomenimo na kraju da je sfera morala (naravno, ne jedino ona!) kroz povijest pokazivala sposobnost nagovještavanja novih putova humaniteta i usmjeravanja pojedinaca ka njima, kao mogućnosti proboja iz nepravednog i neslobodnog ustrojstva društvenosti. Isto vrijedi i za etiku kao refleksiju morala:

»Etika tako čuva i pronosi u buduće – onu s mukom osvojenu (bolje rečeno: onu što se neprekidno osvaja) – konstantu ljudskoga, kako ne bi usahla ili odumrla u svagda neljudskim uvjetima života čovjeka u mukotrpnom probijanju kroz svoju historiju (koja ipak ostaje ono čime je započela: njegovo vlastito djelo). Etika tako po onom najboljem u sebi nastoji fiksirati samom sobom određene visoke punktove čovjekova samooblikovanja i samoosvješćivanja na tome mukotrpnom čovjekovu putu do samoga sebe (a to mu je, ako se dobro promisli, svagda bio i ostao bitni zadatak) i ljudske samostalnosti, slobode, vlastitosti i ljudskog dostojanstva...« (Kangrga, 2004, 29).

Literatura

- Antolović, Mihael; Sadžakov, Slobodan (2015), »Sekularizacija i moral«, *Metodički ogledi*, Vol. 22, No. 2, str. 61–78.
- [Bloom, Allan] Blum, Alen (1990), *Sumrak američkog uma*, Beograd: Prosveta.
- Bok, Derek (2005), *Univerzitet na tržištu – komercijalizacija visokog školstva*, Beograd: Clio.

- Dimić, Zoran (2013), *Radanje ideje univerziteta*, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Fromm, Erich (1984), *Čovjek za sebe*, Zagreb: Naprijed.
- Hellsten, Sirkku (1997), *In difense of moral individualism*, Helsinki: Philosophical Society of Finland.
- Kangrga, Milan (2004), *Etika – Osnovni problem i pravci*, Zagreb: Golden marketing, Tehnička knjiga.
- Marcuse, Herbert (1989), *Čovjek jedne dimenzije*, Sarajevo: Veselin Masleša–Svjetlost.
- Primorac, Igor (2007), *Etika i seks*, Beograd: Službeni glasnik.
- Sadžakov, Slobodan (2006), *Novozavetni moral*, Novi Sad: Filozofski fakultet Novi Sad.
- Sadžakov, Slobodan; Šumonja, Miloš (2018), *Filozofija obrazovanja*, Sombor: Pedagoški fakultet u Somboru.
- Sadžakov, Slobodan; Antolović, Mihael (2021), »Univerzitet i sablasti tržišta – neoliberalizam, ‘Bolonjska reform’ i perspektive humanističkih disciplina«, u: Sadžakov, Slobodan i Antolović, Mihael (ur.), *Moderni univerzitet (od Humboltove do Bolonjske reforme)*, Sombor: Pedagoški fakultet u Somboru, str. 121–160.
- Škorić, Marko (2019), *Naučni skepticizam kao pogled na svet*, Novi Sad: Filozofski fakultet Novi Sad.

MORAL INDIVIDUALITY AND EDUCATION

Slobodan Sadžakov

The paper discusses some aspects of moral individuality, especially in the context of the analysis of its civilizational importance, as well as its (potential) role in the context of modern society. Part of the paper is dedicated to the analysis of the current educational system (with an emphasis on its university segment), i. e. to the influence it has on the construction of moral identity.

Keywords: moral individuality, morality, ethics, university, education